

EL RITUAL FUNERARI A LA NECRÒPOLIS DEL COLL DEL MORO, GANDESA (TERRA ALTA)

M. Dolors Molas
Núria Rafel
Ferran Puig

La necròpolis del Coll del Moro es troba a uns 5 km de Gandesa, situada en uns turons planers que formen una carena al llarg de la qual transcorre la carretera nacional 420, de Tarragona a Alcolea del Pinar.

No es tracta d'una única àrea d'enterrament, sinó que es reparteix en tres sectors (Calars, Camp Teuler i les Màries), situats en zones boscoses que trobem entre les extenses vinyes típiques de la comarca que ens ocupa.

La necròpolis és coneguda des de fa més de 30 anys, encara que es pot considerar gairebé inèdita (VILASECA, 1954, FERRER, 1982).

L'any 1986, els sotasignats emprengueren una campanya d'excavacions en l'àrea anomenada de Les Màries, com a complement de les campanyes d'excavació efectuades al poblat homònim, (RAFEL/-PUIG, 1985).

En aquesta article farem referència, únicament, a les observacions rituals efectuades en l'esmentada campanya, tot tenint present que es tracta de l'estudi d'una àrea reduïda, que no permet fer generalitzacions per a la resta de la necròpolis ni, òbviament, sobre el ritual d'enterrament del conjunt de les necròpolis d'incineració de la zona de l'Ebre i Baix Aragó.

La zona excavada (aproximadament 100m²) presentava en el centre una elevació artificial del terreny de considerables dimensions, que corresponia a una estructura tumular.

L'àrea fou excavada en extensió, dividint el terreny en quadrícules 2 x 2 m, seguint un mètode estratigràfic i ubicant espacialment tots els materials apareguts.

Es van localitzar cinc estructures d'enterrament que s'excavaren completament i que són la base del present estudi. A més a més es procedí a l'excavació de salvament d'una altra estructura tumular situada a

uns 50 m de l'àrea estudiada, i que presentava un escampall de restes arqueològiques causat per l'acció d'elements clandestins l'any 1983.

El conjunt objecte d'estudi contempla 5 estructures tumulars amb els materials que formen part dels aixovars d'enterrament.

Coll del Moro. Tomba M-1. Cista.

Tomba M-1

La tomba que anomenem M-1 és de planta circular (\varnothing 5,40 m) prou ben conservada, amb un anell extern de pedra en blocs poc treballats de 0,80 m d'alt, i amb una corona de lloses planes que l'envolta a mode de sòcol.

Presenta una cista excèntrica de forma rectangular (1,50 x 0,86 m) construïda amb lloses monolítiques posades dretes. Orientada cap a l'oest, presenta en aquesta zona un tancament en paredat de pedra seca d'un segon moment, cosa que indica que la cista no fou tancada fins que es diposità l'enterrament a l'interior.

El fons de la cista es troba pavimentat amb lloses irregulars i presenta, al costat oriental, una banqueteta també de lloses, amb una disposició poc acurada.

L'excavació posà de manifest que la tomba havia estat saquejada d'antic, localitzant-se únicament fragments de bronze entre els que cal destacar, no obstant, un manyoc d'objectes molt alterats per l'acció del foc. La restauració d'aquest conjunt permeté d'identificar diversos braçalets de diferent tipologia. Incrustada entre aquests fragments aparegué una falange humana molt cremada, pertanyent a una mà. És interessant destacar la presència de gotes de bronze procedents de la fusió dels ornaments metàl·lics, cosa que evidencia la gran intensitat del foc de la pira.

Un cop documentat es procedí al desmuntatge del paviment de la cista i de la banqueteta. S'hi localitzà un estrat de cendres amb algun petit fragments de bronze i os. Aquestes cendres reposaven damunt una terra totalment estèril de color marró fosc amb taques vermelloses de color molt intens, degudes a l'acció del foc.

Pe'l conjunt dels materials recuperats es pot dir que aquesta tomba es pot situar a la segona meitat del segle VII aC ja que s'hi localitzà un fragment de cadeneta de bronze, permetent-nos relacionar el conjunt amb els elements ornamentals propis de les

necròpolis d'època paleoibèrica, com per exemple la de Mas de Mussois (MALUQUER, 1984).

Tomba M-2

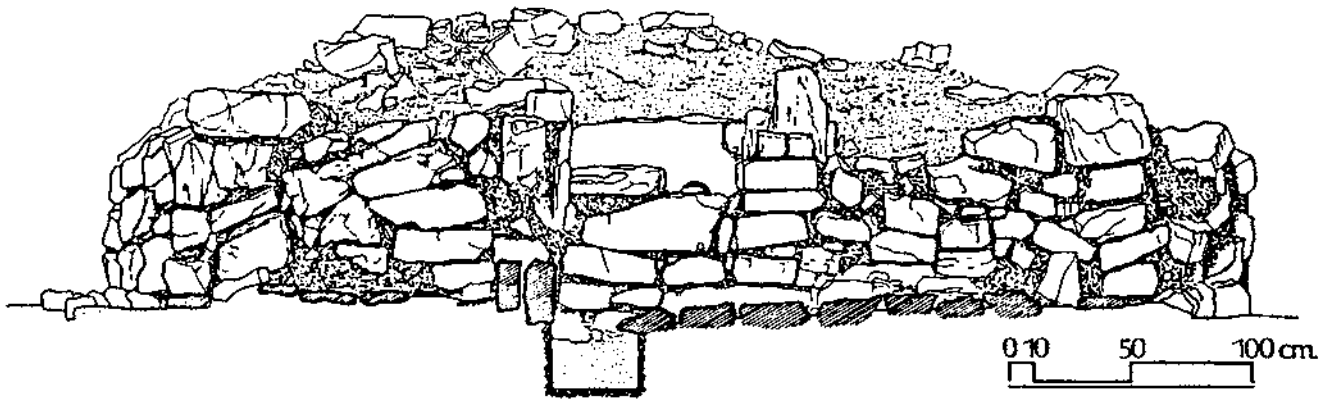
Estructura tumuliforme de planta quadrada (1,24 x 1,24 m) construïda amb pedres mig escairades disposades en files més o menys regulars. A uns 0,30 m de la base i centrades a l'estructura hi trobem les restes de la cista (0,72 x 0,60 m) construïda amb lloses de pedra clavades de costat. En el centre d'aquesta caixa s'hi diposità l'enterrament. Entre els materials recuperats hi trobem fragments d'almenys cinc vasos diferents, un d'ells en forma de tapadora o bol. A l'angle SE s'hi localitzà el fons d'una urna amb restes dels ossos incinerats.

Coll del Moro. Tombes M-1 i M-2 (en primer terme).

Dels objectes de bronze destaquem, sobretot, els braçalets de diferents tipus. S'hi localitzà també una dena de pasta vitria. Aquests darrers objectes presentaven evidències d'haver estat també cremats a la pira funerària.

El conjunt de materials ens permet datar aquesta tomba en ple s. VII aC.

Coll del Moro. Alçat Tomba M1.

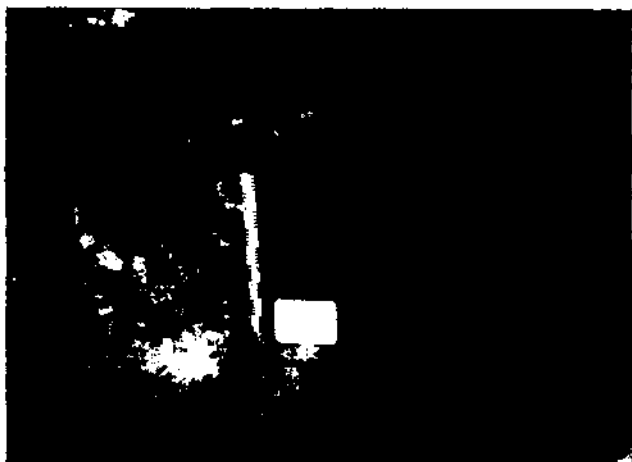
Tomba M-3

Estructura tumuliforme de planta quadrada (1 x 1m), molt malmesa, ja que conserva únicament la filada inferior de pedres.

No aparegueren gairebé restes arqueològiques. Únicament fragments d'un sol vas de ceràmica modelat a mà, dipositats al damunt de l'estructura sense cap evidència d'haver estat col·locat dins d'alguna construcció que guardés restes d'incineració.

Tomba M-4

Túmulo circular (ø 4,40 m) amb cista excèntrica orientada a l'oest, saquejada recentment. La cista és de forma rectangular (1,62 x 0,74 m), i construïda amb grans lloses clavades dretes. El costat occidental és tancat amb paredat de pedres sense escairar, construït seguint l'obra de l'anell tumular. El fons de la cista és pavimentat amb lloses que formen una cavitat rectangular a mode de *loculus*.

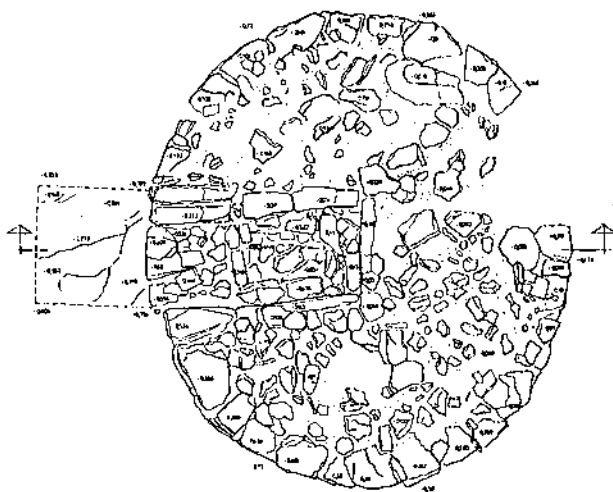
Coll del Moro. Tomba M-4.

Entre els materials apareguts, molt abundants tot i els expolis, destaca la presència d'un mínim de dos vasos d'engalba vermella, un vas de tipus Cruz del Negro, tres vasos a mà indígenes, i fragments d'almenys 5 vasos de difícil identificació.

Entre el material metàl·lic, a part de diversos braçalets de bronze, destaca la presència d'un braçalet de ferro de secció rectangular.

En els treballs de neteja al voltant del túmul aparegueren, just davant del tancat de la cista, dos vasos —un d'ells sencer— que podrien ser ofrenes, ja que no contenien cap resta d'incineració.

El conjunt dels materials, amb vasos fenicis, juntament amb la presència d'un ornament de ferro, permet datar el conjunt de la tomba a finals del s. VII aC, o bé a principis del VI aC.

Coll del Moro. Planta i Secció Tomba M4.

Tomba M-5

Es tracta d'una petita cista de lloses, situada just davant del paredat de la cista del túmul M-1. Sembla tractar-se d'un enterrament amb un únic vas contenint restes d'un enterrament. Hi trobem també diversos braçalets de variada tipologia, força malmesos per l'acció del foc, cosa que permet de suposar que el difunt els portava posats en el moment de la cremació.

Els petits fragments d'ossos cremats no els trobem acompanyats de gens de cendra, cosa que indica que foren triats de manera acurada.

Cronològicament, podem situar la tomba a partir de la segona meitat del s. VII aC.

Aquest conjunt d'enterraments, que des del punt de vista estructural es troba prou ben conservat, es pot relacionar perfectament amb els ambients hallstàtitzants de la vall de l'Ebre i, subsidiàriament amb els del Segre.

El ritual que s'hi observa, sembla derivar dels usos funeraris introduïts al voltant del primer mil·lenni abans de Crist, a partir de l'arribada de les influències centroeuropees, que en contacte amb el ritual d'incineració propi dels camps d'urnes, configuraran l'asso-

ciació de la cremació amb la construcció tumular, fenomen que s'observa en el nord-est peninsular.

A diferència del que, per exemple, s'observa a algunes necròpolis tumulars franceses, podem assegurar que al Coll del Moro la cremació del cadàver era total i acurada. No hem pogut localitzar, però, cap estructura que es pugui identificar amb un *ustrinum*, malgrat el fet de tenir incineracions secundàries (com és evident a la tomba M2).

El sondeig realitzat sota el paviment de la cista de tomba M1, ha posat de manifest que la cremació del cadàver es realitzà al mateix lloc abans de l'erectió del túmul i de la cista. Això ha estat confirmat per les anàlisis efectuades a partir de les mostres de cendres que es recolliren de l'estrat localitzat sota el paviment. Els percentatges de fòsfor, potassi, calci i magnesi que contenien, evidenciaven la cremació d'un cadàver. Sota les cendres aparegueren les marques deixades per l'acció del gran foc.

Són poques les dades que teníem fins fa poc sobre el tipus d'incineració a les necròpolis tumulars d'aquesta zona. Els darrers estudis aporten noves dades que comencen a aclarir aquest aspecte. La revisió del jaciment d'Azaila ha permès determinar que les pires funeràries s'erigien —majoritàriament— en el mateix lloc on, un cop apagades, es construïen els túmuls que rebien l'urna funerària (BELTRAN, 1976, pàg. 101). Igualment, a la Loma de los Brunos, les darreres excavacions han permès d'observar el mateix fenomen als túmuls 4, 11 i 12 (EIROA, 1982, pàg. 33).

Sembla, per tant, que un cop determinat el lloc destinat a la cremació, es feia la pira on es col·locava el cadàver. A la cremació, de vegades prou llarga, seguia un ritual en el qual eren recollits i separats els pocs fragments dels ossos dels cadàvers, de les cendres causades per la combustió. Aquests, juntament amb les restes dels ornaments personals que acompanyaven el difunt, eren dipositats en vasos de ceràmica. Posteriorment a la construcció de l'estructura tumular, l'urna, i probablement les ofrenes que l'acompanyaven, eren dipositades a la cista que immediatament era tancada.

Aquest ritual, documentat al Coll del Moro i a d'altres jaciments, posa de manifest una elaboració complexa i costosa que evidencia l'existència d'una organització social ben consolidada.

Aquest ritu el trobem documentat en un moment més tardà (mitjan s V-IV aC) dins de la cultura ibèrica plena (PEREIRA, 1985) i, en algun cas, com a Pozo Moro i Corral de Saus, es vincula a sepultures quadrangulars tumuliformes (ALMAGRO GORBEA, 1978, pàg. 252 i FLETCHER, 1977, pàg. 4 i 5) i fins i tot a grans monuments funeraris com la tomba graonada del mateix Pozo Moro (ALMAGRO GORBEA, 1978, pàg. 255). La cremació primària és documentada també en altres ambients culturals de la península a la necròpolis orientaltzant de la Joya, on coexisteix

amb la inhumació (GARRIDO i HORTA, 1978) i a la de Medellín (ALMAGRO GORBEA, 1977, pàg. 506). És també corrent a la Mediterrània oriental i a la Grècia continental, on és el ritu quasi exclusiu del període arcaic (KURTZ i BOARDMAN, 1971, pàg. 73, 74 i 173-175).

En les necròpolis de camps d'urnes, en canvi, s'observa un ritual amb incineracions secundàries. El fet que coexisteixin els dos tipus d'incineració dins el mateix ambient cultural i dins de la mateixa necròpolis, sembla que tampoc és característic dels camps d'urnes i, en canvi, sí que es documenta en la cultura ibèrica.

Respecte a l'orientació de les cistes, és interessant veure que les tombes M-1 i M-2 de la nostra necròpolis presenten una orientació dins un eix est-oest, amb obertura cap a ponent. Aquest fet, normal al conjunt del Coll del Moro, és observable també a d'altres necròpolis de l'Ebre (Roquízal del Rullo, Sant Cristòfor i Loma de los Brunos). El lligam entre el culte solar i el món d'ultratomba, l'ubicació de l'entrada al món dels morts al ponent solar i la subsegüent orientació dels enterraments segons aquesta idea, és un fenomen enormement estès en el món antic, tant que no permet vincular l'orientació de les tombes del Coll del Moro a contactes o influències culturals específiques.

La presència d'objectes de bronze d'ús personal acompanyant l'urna cinerària, documenta el costum tan estès entre els pobles incineradors, de cremar el difunt amb els seus vestits, els objectes metàl·lics que s'hi relacionen (fíbules, fermalls de cenyidor...) i els elements d'ornament personal (braçalets, penjolls, collarets...) Aquest aspecte ritual el trobem àmpliament documentat en el món clàssic i en els pobles incineradors occidentals. L'àrea que ens ocupa no és una excepció; tant la zona tumular del Segre com la de l'Ebre presenten aquest tret ritual que perdurà en el ritual dels pobles ibèrics. (CUADRADO, 1981, pàg. 62 i 63 i RAFEL, 1985, pàg. 13-31).

Respecte de les ofrenes que es dipositaven a l'enterrament cal dir que és difícil de precisar gaires aspectes ja que l'estat dels objectes ho impedeix. Tant sols fer esment dels dos vasos dipositats a l'exterior del túmul M-4, les característiques i la situació dels quals permeten d'identificar-los com a vasos d'ofrenes.

ABSTRACT

The Funerary Ritual of the Necropolis at Coll del Moro. Gandesa

One of the five burials excavated in 1984 at the necropolis of Coll del Moro in Gandesa (Terra Alta-Tarragona) bore evidence of primary cremations.

The tomb, a tumulus, yielded a cremation burial with a pottery urn and other vessels as funerary offerings. The chamber of the grave also contained bronze jewellery, basically bracelets.

It is interesting to notice that the dead were cremated in the same place where the tomb was built. The complexity of the burial rite and the magnitude of some of the tumuli indicated a social structure consolidated with different grades of authority.

We date these burials in the late Hallstatt but there is already evidence of commercial trade with punic people who arrived at the east coast in the second half of the seventh century BC and, from there, reached inland sites on the Ebro river and its affluents.

M. Dolors MOLAS i FONT

(Professora d'Història Antiga. Universitat Central de Barcelona. Membre del Centre d'Investigacions Arqueològiques d'Osona)

Núria RAFEL i FONTANALS

(Arqueòleg del Servei d'Arqueologia a Lleida)

Ferran PUIG i VERDAGUER

(Arqueòleg. Director d'excavacions a la plaça de la Magdalena de Lleida)

BIBLIOGRAFIA

ALMAGRO GORBEA (1977); *El Pic dels Corbs de Sagunto y los campos de urnas del NE de la Península*. A «Saguntum» 12, València, ps. 84-141.

ALMAGRO CORBEA (1978); *Los relieves mitológicos orientalizantes de Pozo Moro*, a «Trabajos de Prehistoria» 35, Madrid, ps. 151-270.

BELTRAN LLÒRIA (1976); *Arqueologia e Historia de las ciudades antiguas del Cabezo de Alcalà de Azaila*, Saragossa.

CUADRADO, E. (1981); *Las necrópolis peninsulares de la Baja Epoca de la cultura ibérica*, a «Actas de la Mesa Redonda. La Baja Epoca de la Cultura Ibérica». Madrid, ps. 51-72.

EIROA, J.J. (1982); *La Loma de los Brunos y los Campos de Urnas del Bajo Aragón*, Saragossa.

FERRER, M. (1982); *Necrópolis del Coll del Moro, Gandesa*. a «Excavacions Arqueològiques a Catalunya» 1, ps. 238-241.

FLETCHER, D. (1977); *La necrópolis ibérica del Corral de Saus (Mogente, Valencia)*. València.

GARRIDO, J. P. i ORTA, E. M. (1978); *Excavaciones en la Necrópolis de la Joya (3a., 4a. y 5a. Campañas)*, a E. A. E, 96, Madrid.

KURTZ, D.C. i BOARDMAN, J. (1971); *Greek Burial Customs*, Thames and Hudson, Londres.

MALUQUER, J. (1984); *La necrópolis paleoibérica de Mas de Mussols, Tortosa (Tarragona)*, Barcelona.

PEREIRA, J. (1985); «Primeras Jornadas Arqueológicas sobre el mundo ibérico» Jaén 1985 (en premsa).

RAFEL, N. (1985); *El ritual d'enterrament ibèric. Un assaig de reconstrucció* a «Fonaments» 5, Barcelona, ps. 13-31.

RAFEL, N. i PUIG, F. (1985); *Contribución al estudio de la arquitectura defensiva ibérica: el Coll del Moro de Gandesa* a «XVII CNA» (Logroño 1983 - Saragossa 1985), ps. 603-610.

VILASECA, S. (1954); *Nuevos yacimientos tarracenses con cerámica acanalada*, Reus.